

tisztelettel kezdődött, azután közebed volt, este műsoros estély, jövedelme a felállítandó szobor költségeire. Az ugyanazon év okt. végén tartott főtanács keretében Kriza emlékezetének hódolt a főtanács, a papság, a Dávid Ferenc-Egylet közgyűlése, a kollégium igazgatósága és ifjúsága. Az ünnepségeket a lelkész kör kezdette, majd a D. F. E. közgyűlésén P. Horváth főgondnok hódolt emlékezetének, este a Kriza-önképzőkör rendezett műsoros estélyt. Másnap a főtanácson a püspök megnyitó beszédjében, Jakab Elek Kriza életrajzára hivatkozva, mondja róla: a szeretet, szelidség és felvilágosítás fegyvereivel harcolt ügyünkért s a jók szeretetét, az ország tiszteletét vívta ki magának s kis egyházunknak. Nyomdoka nekünk örökre útmutatónk lehet. Javasolta, hogy kegyeletes megemlékezésünket jegyzőkönyvileg fejezzük ki, istentisztelet után testületileg koszoruzzuk meg sírját, Nagyajtán felállítandó szobrára adjunk 1000 K-t. Kapcsolatban Boros azzal egészítette ki az indítványokat, hogy nagyértékű egyházi dolgozatait adjuk ki. A főtanács az indítványokat egyhangulag elfogadta. Templomozás után a főtanács tagjai a temetőbe vonultak, ahol a püspök a főtanács nevében koszorút helyezett sírjára, beszédjében kiemelve, hogy tanítványainak nem egyszer még testi táplálékáról is gondoskodott.

Halálának félszázados fordulóján legnagyobb és legtiszteletreméltóbb vonásának mondja az ő nemes jó szívét, lelkének minden póriasan felülemelkedettségét, tiszta, puritán jellemét. „Nem hiszem — mondja —, hogy valakit nemhogy tettel, de szóval is megbántott, megsértett volna s ha valaki őt megsértette, annak meg ne bocsátott volna. Nem hiszem, hogy mint lelkésznek hívei között lett volna egy is, aki őt ne szerette volna s mint püspök a lelkészek közül egyet is megfeddett, vagy megdorgált volna. Kriza nemcsak hirdette, de követte is az Úr Jézust mindenben... Családi élete a szó teljes értelmében boldog volt, mert olyan felesége volt, aki vele a szívjóságban és lélek-nemességben versenyzett.“

3. FEJEZET.

Jakab Elek és Ferencz József.

Ferencz József életrajzából nem hiányozhatik egy ilyen című fejezet: Az a viszony, amely közöttük a püspök gyermekkorától egészen Jakab Elek haláláig fennállott, nem két ember magánviszonya, hanem áldásos és termékenyítő hatásánál fogva egyháztörténelmünk lapjaira kívánkozik. Jakab Elek Ferencz Józseffel szemben úgy áll, mint idősebb barát és tanácsoló, aki látja az éleselméjű tanuló kiválóságát, szellemi képességeit s mindent elkövet, hogy az ifjú embert, aki

iskolái végeztével nem egyházi pályára szándékszik. megnyerje a lelkészi pályának. Ez a pártfogói viszony később, amint a fiatal pap termékeny irodalmi munkásságot fejt ki és szónoki hírnévre tesz szert, lassanként az elismerés és magasztalás hangját ölti fel s a pártfogónak nagy örömet és megnyugvást szerez, hogy reményében nemcsak hogy nem csalódott, hanem évről-évre mind jobban megerősödött. Ugyanez az elismerés és magasztalás hangzik a pártfogolt részéről is Jakab Eleknek még mind a mai napig kellően nem méltányolt egyháztörténelmi munkásságáért s az unitárius hitelvek védelmében és terjesztésében kifejtett lelkes buzgóságú fáradozásaiért. E sorok írója bizonyosságot tehet róla, mennyire adósának érezte magát Ferencz József abban, hogy életében nem keríthetett sort rá, hogy élettörténetét hozzá méltóan megírathassa. 1873-ban írja Emlékeiben, hogy édes atyját 1846-ban Jakab Elek temette Szentlászlón, mikor még alig volt 11 éves; de „Jakab Eleket már akkor mélyen szívembe véste a gyászeset s tán ez fejtette ki bennem azt a rokonszenvet, melyet iránta mindig éreztem s érzek most is“. Halálakor (1897 július 22.) a fájdalom legmélyebb érzésével írja, hogy a legbensőbb viszony fűzte hozzá kora ifjúságától mindvégig. Gyermekkorában, mint Károly testvérének tanítója, szülői házában gyakran ringatta térdein. Iránta, mint tanuló iránt, a legjobb indulattal viseltetett s mikor az iskolát végezve, a pályaválasztás előtt állt, ő beszélte rá a papi pályára ama válságos időben. Nála nélkül nem tudták volna rábírní, hogy a palástot vállaira vegye. Mint ifjú segédpapot folyton figyelemmel kísérte, oktatta, tanította, hogy miről és miként írjon és beszéljen. Sikereit mint szónok s jó hírnevét sokban neki köszönheti. Püspökké választása is „legnagyobb részben“ az ő agitációjának volt az eredménye. Erre sohasem kérte őt, sőt emiatt még össze is szólalkozott vele. De Jakab Elek hajthatatlan maradt szándéka mellett. Később is többször összeütköztek nézeteik. De egymás iránti barátságukat sohasem zavarta, vagy helyesebben: nem ingatta meg. „Senki hívebb tagja nem volt egyházunknak, mint ő. Az unitarizmus érdekében irodalmilag többet nem tett, mint ő. Ahol rést talált, annak emelésére egy alkalmat sem mulasztott el. Szóval unitárius volt a szó teljes értelmében“. A következő év első napjaiban feljegyzéseiben mondja: „Szülőim után senkinek sem köszönhetek annyit, mint neki, egyideig valóságos mesterem, mindvégig igaz, benső barátom lévén“.

Jakab Elek 1873-ban az országos levéltárral együtt Kolozsvárról Budapestre költözött s azután e patronázsszerű meleg viszony a levelezésükben tükröződik.¹⁴ A levelek főtár-

¹⁴ Kelemen Lajos levéltáros szívességéből, kinek azért e helyen is szíves köszönetet mondok, Jakab Eleknek Ferencz Józsefhez írt mintegy 170

gyai: a Keresztény Magvető, Ferencz József püspökké választása, Dávid Ferenc életrajza és Kolozsvár története.

Kellemesen meglepő, milyen igaz gyermeki örömmel tud örvendezni ez a nagy ember a Ker. Magvető minden jól sikerült füzetén, közleményén. Ezt meg lehet érteni, ha tudjuk, — amit Ferencz József naplójában feljegyzett — hogy 1867-ben „mármár sírba szállt a nemes eszme, midőn Jakab Elek fáradhatatlan lelke azt újból életre serkentette s a szerkesztőségét megváltoztatva, ismét hozzákezdettek a munkához”. Eddig Kriza és Nagy Lajos szerkesztették, most Buzogány és Ferencz „Józsi” vették át. 1874 július 3-án írja: „Meglepett s megörvendeztetett a tömör, velős és változatos tartalom. Isten éltesen, hogy hordhasd hosszasan e szép gránitdarabkákat dicsőséged s becsületünk templomépületéhez”. 1874 december 1-én Ferencz Józsefnek egy értesítésére, hogy a Magvető sorsa bizonyos ideig biztosítva van: „A M. tehát élni fog 1879-ig. Éljen Ferencz Józsi, az én kedves barátom! Ezt szeretem, az ilyen elhatározás éltet engem is és hitemet is fenntartani képes. Én hű katonád leszek, parancsolj, vezérem! Ugyane hónap végén (dec. 23.): „A IV. füzet hatalmas egy maszlag. Úgy hiszem, sokakat fog becsalni nyájunkba. Ma egy vállalat sem mérkőzhetik a te szerkesztetted M.-vel magasságban, intenzív erőben, belső elrendezés tekintetében. Én Istenem, ha elgondolom, mily nagy bajba került megindítása, első ájulásából felébredése. S mire megerősödött alattad, mennyi hasznot tett egyházunknak s főtanodánknak, mennyi szolgálatot a szabad észvállásnak és magyar egyházirodalomnak, a lelkem örvend, örvendhetsz pedig kivált te, mert a munka oroszlánrésze a dicsőséggel együtt a tiéd. Érezd is értékét törekvéseidnek. Egy kissé lehetsz büszke is. Hasznosan teltek közelebbi életed évei”. 1875 január 12-én a Channing művei fordításának és kiadásának pénzügyi nehézségeivel kapcsolatosan biztatja, hogy azt minden módon meg kell csinálni, mert „azt az óriási szellemet mi nem pótoljuk sehogy, egyenként és összesen sem, mert eszméit mindenki szereti és fogadja, „míg a miénktől egyik egyért, másik másért idegenkedik”. S kérésére, hogy küldjön valamit a Magvetőnek, azt válaszolja, hogy a gimnáziumról kellene írni, mert „az égető szükség”. „Hiába írok én és Simén és te hiába prédikálsz aranyosságú Szent Jánosként, ha benn a gimnáziumban rothadásnak indulunk. Hidd el kedves barátom, hathatós reform kell nálunk a tanításban, a taneszközökben. felügyeletben, a valódi nevelésben”. S Buzogánynak a Dávid Ferenc élete megírására vonatkozó indítványára bizalmasan közli: „csak terveljétek ki s ha a közbizalom felém fordul,

levelét olvashattam el. Sajnálatos dolog, hogy a püspök hozzáírt levelei legalább tudomásom szerint nem maradtak fenn

nem utasítom vissza". 1876-ban (II. 29.) a *Magvetőről*: erős, velős, alak, tartalom megnyerő és haladást tanúsít. Elj soká s szárnyaid alatt a kedves vállalat. Egy másik levelében (III. 16.): Szeretik mindenfelé. Légy nyugodt és erősítsd folyvást. Püspökké választása után (XI. 30.), mikor a szerkesztésről lemondott: „Magvető pedig lesz jövőben is, mert lennie *kell!* Ha másképp nem lehet, szerkesztjük mi Buzogánnyal . . . A zsinati beszédek és a *Magvető* V. füzete: monumentum aere perennius". Dec. 28. levelében: „Amit a M. érdekében tettél . . . sok. Nem is álmodtam. Érezd örömét benn, künn nem lesz rá alkalmad ebben a derék világban". 1878 végén újból kétséssé vált a *Magvető* sorsa. Okt. 8-án írja: „Elesni engednünk nem szabad. Alattad, püspökségedben ez nem történhetik. Gondold ki, mit kell tennünk s amiben én melletted lehetek, ott leszek, erősen híven, tettel. Csináljatok jó tervet s benne egy kis pocok én is leszek, hogy amit építettünk 18 év alatt, össze ne omoljék". Nov. 22-én írja: „A *Magvető*nél üdeség, változatosság, sok erőegyesülés látszik. Örvendek és neked szerencsét kívánok. Ezt a kérdést jól intézted el". A szerkesztést Péterfi és Kovács vették át.

1869 jul. 23-án írja a korondi fürdőről: „Az égtől sokan kérünk neked hosszas életet, hogy hosszasan légy ragyogó világ egy-két ragyogó társaddal . . . Te néked még csak egy miniszteri fiát kell keresztelned s ott vagy a szónoki nagyság piramisa tövénél, hogy ne mondjam: piramisa csúcsán". 1874. I. 7-én írja: „Szívből kívánom, hogy állásod annyi benső szellemi örömet adjon neked, mint amennyi előnyünk van nekünk unitáriusoknak, hogy te ott azon a helyen állasz, amely előttem státusunkban a második hely — már ma, miután főgondnoki koronánk fejünkről leesett". És kérdi, mennyire haladt története írásával. „Csak tovább, feljebb, mind magasabbra, Józsi barátom! Az éther körében röpköd a nemes sas! Az irodalomnak is megvan zenitpontja, arra, arra siess. Vezessen szép eszed, ép géniuszod és növekedő ismereted". 1874 végén (nov. 15.) cikket küld a *Magvető* részére s így ír: „Sokra vagyok én képes éretted már vagy 20 év óta, mert láttam, hogy státusunknak hasznos és fölötte szükséges vagy. Én pedig örülésig szeretem az unitáriusokat". S mikor 1875 elején betegségéről értesíti, az a válasza: „úgy megdöbbenés evvel mindig, mintha valami a lelkemre nyilálnék tieidért és egyházunkért, melynek érdekében oly sok szükségest és hasznost művelsz s amelynek oly igen szükséges vagy". 1875 (febr. 2.) arra a hírre, hogy képviselőségre szólították fel Keresztúrt: „Én attól a bizonyos szándéktól nem függesztem fel hozzád való barátságomat. Tudom, *mire birtalak rá évtizedekkel ezelőtt erőszakkal*, látom titkosan belátásom óriási sikerét aratott dicsőségeidben, a sok jót, mit egyházunkban tevéel s amit megtenni

hivatott és csak te vagy hivatott. Ha én igazán szeretem az unitáriusokat, *téged, rég bálvánnyá tett barátomat*, el nem löklek. Hisz ez ostoba harc és merény lenne az unitáriusok és magam érdeke ellen, ami érdek az, hogy *éretted nekem legyen háládatos az erdélyi unitárizmus!*" Kriza halála után (III. 18.) arra figyelmezteti, hogy Krizánéhoz legyen hű barát kétségbeesésében, adósságát engedtesse el a státusszal, fiát figyelmeztesse írásai összegyűjtésére és őrzésére. És azt kérdi: A szegény Kriza halála nem változtatott tervén, t. i. 2—3 évvel azelőtt a papságról le akart mondani. Kapacitálását már most (IV. 9.) megkezdi: „Hitem szerint téged óhajt püspöknek látni az ország . . . Az 1861. évi helyzet — mikor Székely Mózessel szemben Krizát választották püspöknek — s a mai tökéletesen egy, állítom ma is leveled s érveid után. Elkeseredett pártharc nem lesz, mert a téged akarók száma nagyobb. Pártunkat csillapítani fogjuk, nem tüzelni“. Meg ne tedd, hogy visszalépj. „Megküzdened kötelesség. Mit állítanak a te érdemeid mellé a szószék, az irodalom, az egyházi igazgatás, a kezdeményezések, könyvtárügyünk, pénztárunk, híred, neved, tisztességed tekintetében? Alig észrevehető valamit a tanárkodás terén, kötelességszerű gépies dologigazítást az egyházi kormányzás körül, egyebet nem“. Jakab Elek meggyőződése az volt, hogy Pap Mózes Kriza helyét a világ előtt be nem tölti, meg sem közelíti. Egy későbbi levelében (VIII. 21.): „A közvélemény téged hangsúlyoz mindenfelé“. Többeknek írt, Szent-Iványinak is, aki úgy érzi, hogy te vagy hivatva a püspöki székbe, de békésen kell megcsinálnunk, hogy Pap M. ne bántódjék meg. „A Kriza dicsősége mind neked fog kamatozni, mert hozzá te közelítesz szívben, ésszel, finomságban és keresztényszeretben, tudományos és irodalmi érdemeid által . . . Prédikációidra ügyelj, a konzisztóriumokba járj el, alakíts pártot . . . Az akció terét ott ne hagyd. Tettet produkálni minél többet egész 1876 június végéig. Aztán a többit bizd ránk“. Dec. 21-én: „Mikor 1856-ban kényszerítettek pappá lenni, akkor is a kolozsvári szószék ingadozott, készülve összerogyni. Most a püspöki szék lóg, inog . . . Nem neked kell a püspökség, annak kellesz Te“. Dec. 28. levelében, melyben az új évet köszönti: „Óhajtom, hogy ez év ne legyen temetési éve a Kriza alatt magasra csapott unitárius dicsőségi lángnak s hódítási szellemnek“. Ezutáni leveleiben állandóan a püspöki szék betöltésével foglalkozik. Írja, hogy Ballagi, Szilágyi Sándor és atyja az ő püspöksége mellett vannak: „Szégyen és bántás volna Krizára nézve, ha nem Te követnéd őt székében“. 1876. II. 29. levelében olvassuk, hogy szóba jöttek még Simén, Koronka, Gyöngyösi, Albert János. Buzogányról kértli, hogy vele lesz-e a Gecsemáné kertben. Ferencz József erre szabadkozhatott, hogy ő a püspökségre nem való, mert az nagy szellemi, sőt anyagi

követelményeket kíván, mert következő levelében (III. 16.) azt írja: „A püspöki ideál s minden, amit kapcsolatban vele elmondál, tökéletesen helyes. Magasan áll az, hol Kriza sem állott egészen, mert szegény volt. De hidd el Te azt nekem, hogy az unitárius értelmiség, ha ilyent nem kap, félideált keres, de fatuskóval nem fog megelégedni”. „Gyuljon fel hát benned egy percre lelked alvó tüze, írja III. 24-én, s remélj és a püspökséggel kezdj megbarátkozni”. Ferencz József válaszában újból vonakodhatott, mert VI. 2-án írja: „Amiről egy szót sem akarsz hallani, meglesz”. És igéri, hogy senkinek sehol többé nem szól, nem ír, nem tesz semmit. S ha valaki neki ír, nem válaszol rá, vagy másra fordítja beszédét. Csak arra kéri, hogy ne dezauválja őket. Ferencz József — úgy látszik — valami visszalépő nyilatkozatot tett, vagy készült tenni, mert VI. 18. levelében igen érzékenyen közli, hogy „megmarta orrát az, hogy őt dezauválni készült, mint párthívét”, ami „drasztikus fenyegetés volt és rá ártalmas”. Nem ítéli el, „de hogy az ügy elbukása ne fájna, nem tagadja”.

A püspökválasztás utáni levelei tele vannak a jó barát tanácsaival. Hogy beszédeiről a lapok keveset írtak, annak tulajdonítja, hogy térfoglalástól tartanak”. (XI. 21.) Ellenfeleiről: „a duzzogókat ne vedd számba, de ne is idegenítsd. Engedd juhászodniok s ha tán simulnának, vissza ne utasítsd”. A beiktatáshoz sikert kíván (1877. I. 10.) s közli, hogy ír Danielnek, hogy kérje számára a királyi tanácsosi címet. Aztán tanácsokat ad, hogy beiktatása utáni közebédre kiket hívjon meg s hogyan viselkedjék otthon, mint házigazda. A beiktatás után hosszú, részletes és minden irányban tanácsokat adó levelet ír (II. 3.): „Élj állásod tekintélyével és jogaival, bölcs és jézusi szelíd-ségű eréllyel! De szimpiatiát ne kunyorálj. Széked betöltöd jól, kormányzás a tiszted. Teljesítsd ezt. Van eszed, kezed, lelked. Életed makula nélküli, imponálj... Az vagy nekünk, ami Simor a katolikusoknak. Meg ne húzd magad. Önérzeted legyen mindenkivel s minden hatósággal és hatalommal szemben. Tekintélyt s befolyást neked és státusunknak csak így szerzesz. Tapintatod, miben egyedül állsz közöttünk, megőriz téged a kellő határ átlépésétől.” Pagetért tegyen meg mindent, Kelemen Benőre fordítson különös gondot, Berdére engesztelőleg hasson. Az iskolákra nagy figyelmet szenteljen, az eklézsiák vagyona tisztán kezeltessék, a Magvetőre, melynek késése az első kedvezőtlen benyomást és aggályokat már megszülte, különös figyelmet szenteljen. „Neked demonstrálnod kell ad captum, hogy a másik jelölt utánad maradt minden gondolható tekintetben, hogy veled nagyot nyert a státus s hogy te adsz díszet az unitáriusoknak, nem tőlük veszed azt. Ezt kell meggyőződéssé érlelned”. Az adminisztráció legyen pontos, kanonszerű, konzekvens, liberális és buzgóságot tanusító”. „Korreszpondenciád-

ban rövid légy, ne oly dilatált áradatú, mint kedves Krizánk, de határozott, papjaidat a te lelki és erkölcsi nivód felé emelő". Legerősebb ellenfele Nagy Péter, tehát galambszelídség és kigyói ravaszság egyedüli fegyver vele szemben. Veszely a Haynald embere, jezsuita, kevés esze van, nyerd meg, külsőleg legalább". Ezután a püspök az új állásban szerzett kedvetlen tapasztalatairól, vallási ellenfeleink barátságtalan magatartásáról panaszkodhatott, mert 1877 VII. 8-án azt írja neki: „Jól esik félelmed a térvesztésből. Ezt ne engedd s ne engedjük. Bármily erőfeszítéssel az aktív birtokot védeni kell s ha lehet, gyarapítani. Csak az az élet. Egyéb, kevesebb, halál, vagy afelé közeledés". S mikor Ferencz József jeleseink haláláról mély fájdalommal ír, azt válaszolja neki (1878. I. 14.): „Igazi papja vagy az Istennek. Krizáné volt még olyan püspökné, amilyen pap és püspök Te vagy, ki igazán érzesz és teszel, szenvedsz és könnyezel egy egész egyházért". Mikor Ferencz József népszerűsége hanyatlásáról panaszol, azzal biztatja, hogy ez természetes. Alig látott 59 év alatt két embert, aki nem irigykedett a más szerencséjére. „Hadd kedvöket telni. Tégy sok borstöröt orruk alá szép kezdemények, kitűnő teltek és gondolatok által. Folytasd hivatalod úgy, hogy lássék meg lelked, jellemed originalitása, teremtő képessége". *„Püspöki jelentésedet gyönyörűséggel olvastam. Kevély vagyok rád. Irigylem, hogy Te találtad fel a 300 év óta élt püspökök közül. Ezért választottunk, látod, mi tégedet, hogy gondolj ki ilyen dolgokat".* Az 1879. évi keresztúri zsinat a Dávid Ferenc Emlékirata fogadtatása tekintetében csalódást hozott Jakab Eleknek, akit rettenetes anyagi gondjai fojtogattak. Nagy reményekkel nézett a zsinat elébe könyve kelendősege tekintetében, melyek nem valósultak meg. A régi barátság némileg elhült s a bizalmas, meleg viszony kissé szertartásossá merevült. Jakab Elek (1880. XII. 2.) csimborasszó magasságra halmozódott bajairól panaszol s mikor 1883 legelején (I. 5.) azt hallja, hogy a püspök vizsgálatra Budapestre készül, hívja, hogy szálljon hozzájuk, de már nem a régi melegséggel. „Szállj hozzánk, kér feleségem. Engem ugyan sok minden rosszul diszponál, de én a hivatalba behúzódok s ott dolgozom s tépelődöm bajaimmal. Te legalább családom tagjaival otthonosan fogod érezni magadat. Én nem vagyok a régi, az tény. Egykor tán visszaváltozom... De hogy becsüllek s hasznos embernek s főleg az egyház vezető emberének tartalak, erről bizonyos lehetsz". Ferencz József feljegyzéseiben így örökítette meg ezt a találkozást: „Régi barátságunk az újabb időben némileg meghűlvén, ez alkalommal sikerült azt kissé megeleveníteni. De sok tekintetben tartózkodónak látszott, miért én sem provokáltam a régi bizalmasságot". Ugyanez év végén (1883. XII. 3.) újból hívja szállásra magához: „Nőm s gyermekeim igaz szívvel fogadnak. Én morfondírozó, zsémbes

öreg lettem. De az unitárius kolozsvári temp'omi szószéknek összedüléstől megmentőjét illő tisztelettel fogadni kötelességnek tartom".

Horváth Kálmán az 1885. évi főtanácson (67. jk. p.) indítványozta, hogy Jakab Elek Dávid Ferenc c. műve el nem adott példányait vagy vegyék meg, vagy a szerzőt jutalmazták. Az E. K. T. erre az 1886. évi főtanácsnak azt jelentette (42. jk. p.), hogy nincs rá pénz, a közpénztár maga is deficitel küzd. De az 1887. évi főtanács (58. jk. p.) 393 darabot átvett 600 frton, tekintettel arra, hogy a mű megjelenésekor pénzbeli kötelezettségének eleget tett, de az érdeemes íróval szemben erkölcsi kötelezettsége még mindig fennmaradt. Ez a megvásárlás a Ferencz József javaslatára történhetett.

Ettől kezdve már ritkább lesz levelezésük. 1887-ben (IV. 9.) helyteleníti, hogy a képviselőségtől hamar meghátrált. Ha már belement 8 év előtt, kissé küzdenie kellett volna. Szégyent lát a dologban. „Az unitáriusok elejtettek... Ami nem esik mértékük alá, nekik nem kedves. Te kinőttél alóluk a püspökséggel. Azóta nem szeretnek. Korcsosuló kis testületek így szokták magukat rontani, elviselve, elkedvetlenítve legjobbjaikat. Nagy veszteség egyházunkra is kiszorítottasod. Tért vesztünk mindenütt... Bizony, bizony sülyedünk. Nem vagytok okosak és összetartók. Viseli az egyház következményeit.”

Mikor értesült a Protestáns Egylet ügyének az opportunitás elve szerinti eldöntéséről, ezt írja (1888. XII. 21.): ha kimaradunk, gondolj ki valamit olvasó barátaiddal s kezdjünk nagyobb irodalmi munkásságot. Teremtsetek alapot editiókra s eredeti művekre. Első legyen *Válaszúti disputája*, azután unitárius tudósok és írók életrajza, angolok, magyarok s a *Magvető* és az *Unitárius Közlöny* megerősítése. „Ez lenne aztán megtorlás a kizárásért!” 1890-ben a régi meleg barátság megint feléled közöttük. 1890 nov. 24-én írja, hogy mily jól esett levelének régi meleg hangja: „A hang azon régi meleg barátság hangja, mely közöttünk mindig fennállott, mig az én szerencsém napja hanyatlani nem kezdett. Akkor megváltozni látszott, tán az én bizalmatlanságom, tán a te szerencséd miatt, bizonyosan nem merem egyiket is állítani... Látom, hogy te bennem mégis megismered azt a barátodat, akinél hosszasabban, igazabban, áldozóbban tégedet nődön kívül e földön senki nem szeretett; emelkedésedért, boldogságodért többet s lényegesebbet nem tett.” Mikor kátéja német fordításban megjelent, szerencsét kívánt neki (1892. V. 23.), hogy „híre, neve Germániában is terjed, egyébiránt elvitték azt már rég a magyarországi német lapok, az angolok s mások”. Mikor Berde alapítványának hírét veszi (1893. XI. 23.): „Tegyen fegyvert lábhoz minden unitárius, akárminő nagyság s akárminő benefactor. Róla elmondhatná, ha ugyan fejlődhetett volna koldus-

szegénységünkben ilyen, az unitárius Horatius: Cui par est nihil et nihil secundum!" És utasításokat ad emléke megörökítésére. Ferencz József megírta Buzogány életrajzát, melyről Jakab Elek (1895. V. 25) nagy elragadtatással nyilatkozik. „Az a finom kimélet, ahol élete tragédiáját érinted, meghatóan gyönyörű, az mesteri rajz... Olyat írtál, mely mindkettőtökhöz méltó s a Keresztény Magvető legszebb dolgozatai egyike.” Ferencz József egy levelére, melyben 40-ik évi jubileumáról értesíti (1895. IX. 7.): „Megmutattad, hogy apostoli lelkű püspök vagy, azzá lettél 40 év izzó s tisztító tűzében, aminek én jóso'talak s előre készítettetek, mikor még neked egy mustármagnyi hited sem volt nagy hivatásod s arravalóságod felől. Sokat hibázhattam, olykor tévedhettem, mert sokat terveztem és tettem kitünőségekben oly szegény egyházunkért De mikor Krizát és téged a püspöki székbe segítettetek, jós lélekkel előre láttam a jövőt, úgy, mint senki más. Már rég, hogy elismerték az emberek, tán még ellenfeleim is. Most dicsőségesen ismertek el az egész egyház s volt benne annyi igazságérzet, hogy hozzád illően kifejezze, mivel tartozik neked hosszú és viszontagságteljes időkön át való szerencsés és sikeres kormányzásodért.” Millenáris alap létesítése iránti indítványát (1896. III. 2.) „gyönyörűnek” mondja. „Bár lennénk képesek lelked szárnyalásában követni.” Ferencz Józsefnek arra a kérdésére, hogy van-e még becse barátságuknak előtte, azt mondja (1896. VII. 31.), hogy untalan bökdösi szívét, hiszen ostoba volna, ha élete ily becses kincsét nem becsülné, vagy létét feledné. „Hiszen barátságunk tétetett veled is, velem is sok oly jót és szépet, amivel váltig dicsekednének mások... Arról bizonyos lehetsz, hogy én tégedet s nődet igen-igen szeretlek, tisztellek és legjobb élő barátomnak tartalak.”

Íme, az a tükör, melyben Jakab Elek viszonya tükröződik Ferencz Józsefhez. Sajnáltni lehet, hogy Ferencz József levelei Jakab Elekhez nem maradtak fenn. Ezekből láthatnók azokat a belső rugókat és indításokat, melyek a püspök szándékait, terveit megindították. Egyházunk e két nagy emberének viszonyából még csak egy mozzanatot említek. Jakab Elek, akit Kolozsvár történetével való foglalkozás vitt e gondolatra, már 1887-ben felhívta a figyelmet kolozsvári és tordai iskolánk történetének megírására.¹⁵ Tovább nem halasztható szükségnek mondja ezt, mert ez lesz az a tükör, amely mutatni fogja „közoktatási mizeriáinkat egész megdöbbenő voltukban”. Mik ezek a mizeriák? A tanári fizetések csekélysége, az iskola épülete kicsi, a tantermek szűkek, nincsenek kellő tanszerek, gyűjtemények, a tanári könyvtár nem állja a versenyt, a nevelés- és módszertan nem tart lépést a főváros intézeteivel, az

¹⁵ Kiáltó szó a pusztában. K. M. 1887. 36–43. l.

ifjúság előképzettsége nem üti a mértéket. Ferencz József Nyilt levéllel felel a kiáltó szóra.¹⁶ Felelete nemcsak azért érdekes, mert fényt vet egyházunk akkori anyagi és szellemi állapotára, az anyagiak csüggesztő és leverő hiányára; hanem azért is, mert egy-egy élesen kidomborodó vonással jellemzi mindkét nagy emberünk szellemi alkatát: Jakab Eleknek örökké forrongó és nemesen elégedetlenkedő, nyugtalan szellemét, Ferencz Józsefnek előrelátóan gondos takarékoságát és mértéket tartó egyházkormányzó bölcsességét. Teljesen megokoltnak tartja kiáltását, de nem fogadja el azt a felfogását, hogy a javításra gondolni sem lehet, míg az iskolák története meg nincs írva. A javításra pénz kell. „Ez itt az archimedesi pont”. Ez pedig nincs. Ennek előteremtésére kell kezet fogunk s elsősorban a világiaknak. Már most hallani lehet itt-amott, hogy a tanárok csak magukról akarnak gondoskodni. A tanárokat vissza kell adni tudományos feladatuknak, mert a közigazgatás terhe jóformán rájuk nehezül s önfentartásukért sokfelé kell kapkodniok. Különben a jelent nem látja oly sötétnek s a multtal összehasonlítva, azt hiszi, nincs okunk pirulni. Ha valaki egyházunk történelmét megírja, „a közelebbi 25—30 év történetével nem egy oly lapot tölthet be, amelyek semmivel sem fognak ragyogásukban elmaradni a mult legszebb lapjaitól”. Az 50-es évek lelkes megajánlása sokaknál csak szalmaláng maradt. Sokan megtagadták a kamat, sőt a tőke fizetését is. Ezért nem a papiroson szereplő, hanem a tényleg befolyó jövedelmet vesszük alapul. Ha nem így járnánk el, iskoláinknál kevesebb volna a hiány, de nyakig volnánk a deficitben, melyet mindezig szerencsésen el tudtunk kerülni. Jövőben sem lát más módot, „mint intézményeink fejlesztésében a meglevő alapjaink természetes fejlődéséhez tartani magunkat s ha gyorsabban akarunk haladni, ismét és ismét egyházunk tagjainak buzgóságára és áldozatkészségére támaszkodunk . . .” Ez tartott meg a multban s egyedül ez biztosítja jövőnket is. Mikor ez az önerő megzsibbad egyházunkban, akkor többé semmi hatalom fel nem tartóztatja hanyatlásában”. Különben, írja azt is, hogy iskoláink történetének megírását tőle várják. „Egyházi jogtanunk, különösen pedig házassági jogunk megírása már-már a körmünkre égett”. Amint egy másik fejezetben elmondjuk, ezt az utolsó munkát Kőváry Mihály írta meg. Az első megírása mind e mai napig csak kiváncsi. És álljon itt végül Jakab Elek találó jellemzése attól az embertől, kinek egyszer (1878. I. 4.) valami megbízását pontosan elvégezte s ezért kifejezett elismerését e szavakkal köszönte meg: „Mikor én veled szemben nem vagyok pontos, az Isten fia sem tudna az lenni; ott testi, vagy lelki lehetetlenség forog fenn”. „Úgy képzeltek tégedet,

¹⁶ Nyilt levél Jakab Eleknek. U. o. 121—127.

— mondja a püspök — mint egy örök forrongásban levő lúzhányó-hegyet, mely folytonosan szórja magából a szikrákat. Tele vagy szép és jó gondolatokkal s azokat pazarul szórod mindenfelé. Jól esik nekem, hogy egyházunk és iskoláink iránti emésztő gondban azoknak fejlesztését s jövőjük biztosítását célzó törekvéseinkben te is eleven részt veszesz s híven osztol egyházunk jobbjával“. Ez a meleg baráti viszony megszakadt 1897-ben Jakab Elek halálával.

Az 1897. évi főtanácsot megnyitó beszédjében így siratja el barátját: „Mintha a halál egyházunk világító tornyait indult volna kioltogatni. (Ugyanez időben halt meg Brassai is). Mert hogy Jakab Elek kimagasló világító torony volt egyházunkban, azt senki sem fogja kétségbevonni, aki nagyszámú műveit s ezek között egyházunk történetére vonatkozó irodalmi munkásságát ismeri. Ha Jakab Elek egyebet nem írt volna, mint a *Dávid Ferenc emléke* c. művet, nevét ezzel is halhatatlanná tette volna egyházunkban. De János Zsigmondon elkezdve, le egész napjainkig, hány nagy és jeles emberünknek a sírján gyújtott örökké világító szövétneket. Ahol erre tér nyílt, nem mulasztott el egy alkalmat sem tollát egyházunk és vallásunk érdekében felhasználni. S amily melegen írt, ép oly melegen is érzelt ezek iránt. Miután szerencsés voltam őt kora ifjúságotól fogva ismerni s vele évek hosszú során át a legbensőbb baráti viszonyban lenni, ki merem mondani, hogy senki jobban nem szeretheti egyházát és vallását, mint ő szerette. A lángoló hazaszeretet mellett egyházának és vallásának buzgó szeretete hevítették keblét, irányították munkásságát és vezették minden cselekedetében“, (K. M. 1897. 330 l.). És Ferencz József lelki kényszernek engedett akkor, mikor halála első évfordulóján bánatos kegyelettel emlékezett meg barátja halhatatlan érdemeiről. Ez a barátság és kegyelet vezette, mikor 1906 nyarán Brassóban meglátogatta nejét.

1898-ban halálának első évfordulóján hálás elismeréssel és meleg szeretettel idézi emlékét, említi „részünkről eléggé nem méltányolható egyházirodalmi munkásságát“ neki, a *hitvédőnek*, aki vallásunk minden megtámadására készen volt annak védelmére s nem merülhetett volna fel vallásközönségünket illetőleg oly kérdés, melynek érdekében ő tollát igénybe ne vette, tudását fel ne használta volna“. „Szívének két kamrája közül egyikben a haza-, másikban az egyházszeretet laktak. Egyik a másiktól elválaszthatatlan volt. Egyedül Dávid Ferenc életével halhatatlan nevet szerzett magának egyházunkban“. Életrajza megírását nemcsak azért tartja szükségesnek, mert megérdemli, hanem azért is, mert mint „jellemben ép és egész ember“ jellemképzésre szolgálhat. És azzal végzi sorait: „Jól esik lelkemnek, hogy halála évfordulója alkalmából e néhány sorral tiszteletem, hálám és szeretetem soha el nem enyésző

érzelmeit emléke iránt is kifejezhettem". Sirköve leleplezésén (K. M. 1901. 288.), mikor az egyház koszorúját teszi sírjára, így szólítja meg: „egyházunknak halálíg erős oszlopa s nekem külön is feledhetetlen nemes barátom!” s azt mondja, hogy úgy tetszik neki, mintha ma különösen kedves dolgot cselekedett volna Isten előtt, hogy midőn csak az imént egyházunk anyagilag legnagyobb jóltevőjének (Berde) síremlékére letettem egyházunk koszorúját, most ugyanazt tehetem a te síremléknél, aki szintén szellemed kincses tárházából egy félszázadon át gazdagítottad egyházunkat s szeretem hinni, hogy szellemed, jellemed, hazafiui és vallásos érzületed is örökségül marad egyházunknak.¹⁷

4. FEJEZET.

Mint tanár és tankönyvíró.

Ferencz József az érettségi vizsgálat letétele után két hónapra már felszentelt pap volt. Külföldön főleg mennyiség-tant és természettant hallgatott s csak mellékesen bölcsészettant és hittant. Hazajövele után a számtant tanította az öt alsó osztályban. 1861-ben Kriza püspökké választatván, utódjául első pap lett. Ezzel tanári teendője is megváltozott, amennyiben a gimnáziumi vallástanítást adták neki. Ezzel kedvenc tantárgyának, a számtannak hátat fordítva, a teológia tanulásának adta magát és a mi akkori viszonyainkhoz mértén, igen jelentékeny és számottevő irodalmi munkásságot fejtett ki. Püspökké választásánál híveit épen irodalmi működésének és színvonalon álló széleskörű műveltségének értékelése vezette. Ferencz József későbbi élete során többször felemlítette, hogy ő jóformán kellő szakképzettség nélkül került a papi és tanári állásba. Ennek részben magában a rendszerben volt az oka, amely a későbbi szakképzés fogalmát nem ismerte. Hányszor gúnyolták a magyar tanárképzést épen a szakrendszer hiánya miatt azzal, hogy minden tanár mindentudó polihisztor. A teológiai intézet összes tantárgyait akkor egy és fél tanár tanította, amire ma legalább 6 tanárt tartunk szükségesnek. Részben a főiskola szorongatott helyzete parancsolta, hogy az embert oda kellett állítani, ahová a szükség parancsolta.

Mikor papi és tanári működésének 40 éves fordulóját ünnepelték, Boros Sándor igazgató üdvözlétére adott válaszában azt mondja: nagy különbség van az akkori és mai állapotok között. „Hiszen én, mondhatni, az iskola padjaiból ültettem egyenesen a tanári székbe. S bár időközben alkalmam

¹⁷ Jakab Elek emléke. Unitárius Közlöny, 1898.